

ARCHIBALD L.H.M. VAN WIERINGEN

Claus Westermann, *Grundformen prophetischer Rede*

CLAUS WESTERMANN, *GRUNDFORMEN PROPHETISCHER REDE*

Westermann's study marks the transition from the *ältere Formgeschichte* to the *neuere Formgeschichte*. In this transition, he opens the window to a literary approach to biblical texts. Therefore, he is still an inspiring guide in (modern) discussions both about methodological issues, e.g. the relation between diachrony and synchrony and the nature of the phenomenon 'genre', and about systematic-theological issues, e.g. the relation between revelation and biblical texts and the connection between salvation and doom.

Wie een exegetische studie of commentaar raadpleegt op een van de oudtestamentische profetenboeken, komt in het literatuuroverzicht zeer vaak de studie *Grundformen prophetischer Rede* van Claus Westermann tegen, omdat er bijna altijd wel aandacht besteed wordt aan de verschillende genres van de desbetreffende profetenteksten. Wie vervolgens de studie van Westermann zelf ter hand neemt, zal getroffen worden door de wat rommelige inhoud: een keurige structurering van (sub)genres, uniform behandeld, met opsomming van de eigen karakteristieken, treft men er onvoldoende in aan. De vermelde genres en de daarbij genoemde gegevens van literaire kenmerken en van aanwezigheid in de Hebreeuwse Bijbel weerspiegelen meer het ruwe resultaat van Westermanns wetenschappelijk lezen van profetische teksten dan een ordening zoals men dat in een handboek zou kunnen verwachten. Desalniettemin zijn de betekenis en invloed van Westermanns studie groot, omdat het de overgang van de *ältere Formgeschichte* naar de

neuere Formgeschichte markeert en, op zijn manier, ordening biedt aan de vraag naar de profetische genres.¹

Beschrijving van Westermanns studie

De studie van Westermann verscheen in 1960 als deel 31 in de serie *Beiträge zur evangelischen Theologie* bij uitgeverij Kaiser in München en telt ‘slechts’ 144 bladzijden. Het succes van Westermanns studie blijkt uit de reeds in 1964 verschenen tweede druk, die als *erweiterte Auflage* alleen extra ten opzichte van de eerste druk een register bevat (wat de oorspronkelijke druk overigens aanmerkelijk beter ontsluit).² Deze editie is als derde druk uitgegeven in 1968, als vierde in 1971 en als vijfde in 1978. Reeds in 1967 verscheen een Engelse vertaling, uitgegeven door Westminster in Philadelphia, waardoor Westermanns studie ook in de Angelsaksische wereld wijd verspreid kon raken. Terwijl nieuwe Duitse uitgaven na 1978 (helaas) achterwege zijn gebleven, is in 1991 de Engelse editie als reprint verschenen bij Lutterworth Press in Louisville.³

Richten wij onze blik eerst op de inhoud van Westermanns studie. Hoewel Westermann zijn studie ordent in een vier delen, bestaat zij eigenlijk uit twee hoofddelen. In het eerste hoofddeel (in Westermanns monografie deel A), dat ruim twee vijfde van zijn studie beslaat, geeft Westermann een overzicht van het onderzoek naar profetische teksten tot dan toe, beginnend bij de eeuwwisseling (1901). Hij vat daarin dertien verschillende auteurs samen. Het overzicht sluit hij af enerzijds met de vaststelling dat er sprake is van een

¹ Zo speelt Westermann nog steeds een rol in de hedendaagse vormkritiek; *confer* bijvoorbeeld: M.J. Buss, *Biblical Form Criticism in its Context* (JSOT.S 274), Sheffield 1999, 324–406. Ook andere exegetische benaderingen recipiëren in meer of mindere mate Westermann en de vormkritiek; zo verwijst B.S. Childs, *Introduction to the Old Testament as Scripture*, London 1979, 115 in feite naar de zogenaamde *neuere Formgeschichte* voor zijn *canonical approach* wegens de bijdrage die exegeten als Westermann geleverd hebben om hun exegetische methode tevens vruchtbaar te laten zijn voor de Bijbelse theologie. De postmoderne benaderingen, zoals het deconstructionisme, kennen geen receptie van de vormkritiek of een vermelding van Westermann dan om zich als een tegenover ervan te positioneren; *confer*: J.J. Collins, *The Bible after Babel: Historical Criticism in a Postmodern Age*, Grand Rapids 2005, met name 1–25.

² De receptie van Westermanns studie blijkt bijvoorbeeld uit contemporaine handboeken als K. Frör, *Biblische Hermeneutik: Zur Schriftauslegung in Predigt und Unterricht*, München 1960¹, 211. Zie ook: K. Koch, *Was ist Formgeschichte? Neue Wege der Biblexegese*, Neukirchen-Vluyn 1964, 205, die Westermanns studie evenwel minder expliciet noemt.

³ *Confer* over Westermann ook: B.C. Ollenburger, E.A. Martens, G.F. Hasel (red.), *The Flowering of Old Testament Theology: A Reader in Twentieth-Century Old Testament Theology, 1930–1990*, Winona Lake 1992, 276–297.

grote diversiteit waarin weinig tot geen continuïteit in het onderzoek van de teksten van de profetische literatuur aanwijsbaar is, anderzijds met twee inhoudelijke vaststellingen. De eerste inhoudelijke vaststelling betreft de waarneming dat vanouds in het exegetisch onderzoek, zoals de *Einleitung* van Carl Steuernagel uit 1912 reeds laat zien,⁴ twee hoofdvormen in de profetische literatuur worden onderscheiden: de aanklacht tegen het eigen volk en de aankondiging van het strafgericht.⁵ De tweede inhoudelijke vaststelling behelst dat, vanaf de jaren '20 (van de 20^e eeuw), profetie herkend wordt als een woord dat namens een ander (*in casu* de God van Israël) door een boodschapper (namelijk de profeet) uitgesproken wordt. Dit inzicht krijgt vorm in de term *Botenwort*: de profeet spreekt namens de Heer die tot hem gesproken heeft.⁶

In het tweede deel werkt Westermann beide conclusies nader uit aan de hand van zijn eigen onderzoeksbevindingen. Daarbij gaat hij eerst in op de tweede vaststelling (in Westermanns monografie deel B), omdat hij het *Botenwort* als basisvorm voor de profetie ziet.

Het genre *Botenwort* in de profetie komt volgens Westermann voort uit het seculiere gebruik ervan.⁷ Het kenmerkt zich door de volgende structurelementen: bericht van zending + adres: persoon + adres: plaats + inleiding + *Botenauftrag* + *Botenformel* + *Botenspruch*.

De twee hoofdvormen kleuren het *Botenwort* zodanig nader in, dat zich tussen de *Botenauftrag* en de *Botenformel* vaak een oproep om de boodschap te horen bevindt alsmede de aanklacht met de beweegreden van de *Botenspruch*, die uit de aankondiging van het strafgericht bestaat. De *Botenformel* zelf begint om die reden veelal met het voegwoord לכן *daarom*.

Vervolgens behandelt Westermann de twee hoofdvormen afzonderlijk: het *prophetische Gerichtswort an Einzelne* en de *Gerichtsankündigung gegen Israel* (respectievelijk in deel C en D). Opvallend is de niet-parallelle tweede

⁴ C. Steuernagel, *Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament* (Sammlung theologischer Lehrbücher), Tübingen 1912, 459–460.

⁵ C. Westermann, *Grundformen prophetischer Rede* (Beiträge zur Evangelischen Theologie 31), München 1960, 58.

⁶ Westermann, *Grundformen*, 61.

⁷ Westermann, *Grundformen*, 82–91 verwijst hier uitvoerig naar de Mari-brieven. Zie ook: F. Ellermeier, *Propheetie in Mari und Israel* (Theologische und Orientalistische Arbeiten 1), Herzberg 1968, 187–190 onder uitdrukkelijke verwijzing naar Westermann. Confer: A. Malamat, *Mari and the Bible* (Studies in the History and Culture of the Ancient Near East 12), Leiden 1998, 178.

naam, die gezien de door Westermann gebruikte afkorting GV, analoog aan de afkorting GE, zoiets als *prophetische Ankündigung an Volk* had moeten luiden.

Als voorbeeld van een GE noemt Westermann onder andere 2 Kon 1:3–4. De *Botenauftrag* wordt door de engel (bode) van de Heer aan Elia verwoord met de woorden: *sta op, ga de boden van de koning van Samaria tegemoet en spreekt tot hen*. Vervolgens klinkt de aanklacht: *is er dan geen God in Israël dat jullie Babal-Zebub, de god van Ekron, gaat raadplegen?* Daarna volgt de *Botenformel* ingeleid met het voegwoord לכן *daarom*: *daarom heeft de Heer aldus gezegd*. Tenslotte wordt de aankondiging van het oordeel geformuleerd: *van het bed waarop je ligt, zal je niet meer opstaan, ja, sterven zal je*. Mi 2:1–4 behandelt Westermann als een van zijn voorbeelden van een GV. De inleiding luidt: *wee*. Daarop klinkt de aanklacht: *die kwaad beramen en boze daden bedenken in hun bedden...* Vervolgens volgt in vers 3 de *Botenformel* ingeleid met het voegwoord לכן *daarom*: *daarom heeft de Heer aldus gezegd*. Tenslotte wordt de aankondiging verwoord: *ik ben het die kwaad bedenk over dit geslacht...*

De GE beschouwt Westermann als de meest oorspronkelijke vorm van het *Botenwort*,⁸ te meer ook daar hij ten aanzien van de GV allerlei mogelijke uitbreidingen en varianten waarneemt (zoals de *wee*-roep, de gelijkenis, de profetische Thora). Na de ballingschap ontstaat in zijn visie een soort ‘vormeloosheid’ die kenmerkend is voor de overgang naar de nieuwe openbaringsvorm van ‘schriftgeleerdheid’ in het na-profetische tijdperk.⁹

Positionering van Westermanns studie

Zoals ik al aangestipt heb, is de studie van Westermann kenmerkend voor de overgang naar de zogenaamde *neuere Formgeschichte*. De *ältere Formgeschichte* richtte zich op de *Sitz im Leben*. Een tekst heeft een plek in het sociale leven van de tekstgebruikers. Kennis van deze positie levert informatie op voor de bestudering, c.q. de reconstructie, van de aan de tekst voorafgaande mondelinge overlevering.

Westermann noemt in zijn studie weliswaar de toentertijd veel gestelde vraag naar de cultus waar het de *Sitz im Leben* van de profetie betreft, maar

⁸ Westermann, *Grundformen*, 120.

⁹ Westermann, *Grundformen*, 148.

concludeert meteen dat deze niet heeft geleid tot een verder inzicht in de profetische genres.¹⁰

Overigens vormt deze *ältere Formgeschichte* een breuk met de voorafgaande bronnentheorieën. Hoewel Mozes al lang niet meer als de historische auteur van de Thora beschouwd werd, was toch nog altijd een grote geest als de J-auteur of de E-auteur verantwoordelijk voor de tekst. De *Formgeschichte*, die laat zien dat voor teksten voorgegeven talige mallen¹¹ bestaan, brak met deze voorstelling van zaken. Met alle gevolgen voor de theologische idee van inspiratie: de voorstelling dat God zij het een anonieme, maar toch bijzondere persoon had geïnspireerd in het schrijven van een oeuvre, ging niet meer op.¹² Zonder dat Westermann expliciet deze door de *Formgeschichte* opgeroepen theologische kwestie benoemt, snijdt hij wel de vraag naar de openbaring aan.¹³ Westermann maakt nadrukkelijk onderscheid tussen de openbaring vanwege God enerzijds en de contingente openbaringsvorm(en) anderzijds. Het genreonderzoek, zoals door hem uitgevoerd, beweegt zich op het terrein van deze contingentie, niet op die van de openbaring zelf. Wegens dit onderscheid kan Westermann laten zien dat zich ontwikkelingen voordoen in de openbaringsvormen. Het *Botenwort* is kenmerkend voor de profetenperiode, *de facto* de periode van de monarchie. Vóór deze periode wordt de openbaringsvorm gekenmerkt door een directheid van de kant van God. De Jozefverhalen vertonen de overgangsvorm van de droom. Na de profetenperiode wordt een Godswoord identiek aan de omgang met de schriftelijk voor handen zijnde Godswoorden.¹⁴

De relevantie van Westermanns systematisch-theologische positie is belangwekkend, omdat het openbaring en Bijbeltekst niet laat samenvallen. De tekst is de afspiegeling van de openbaring, niet de openbaring zelf. Dit inzicht is tevens van oecumenisch belang voor een zinvolle positionering van

¹⁰ Westermann, *Grundformen*, 62. Westermann gaat hier in het bijzonder in op E. Würthwein, Amos-Studien, *ZAW* 62 (1949/50) met name 10–40.

¹¹ Het is daarom misschien niet heel opvallend dat J. Barton, *Reading the Old Testament: Method in Biblical Study*, London 1984, 228 Westermann expliciet noemt bij de behandeling van het *structuralist criticism*.

¹² Zie hiervoor te onzent de standaardstudie: C. Houtman, *Inleiding in de Pentateuch: Een beschrijving van de geschiedenis van het onderzoek naar het ontstaan en de compositie van de eerste vijf boeken van het Oude Testament met een terugblik en een evaluatie*, Kampen 1980, 93.

¹³ Westermann, *Grundformen*, 1960, 70.

¹⁴ In zijn oudtestamentische theologie onderstreept Westermann zijn positie expliciet; zie: C. Westermann, *Theologie des Alten Testaments in Grundzügen* (GAT 6), Göttingen 1978, met name 19–21.

Schrift en Traditie ten opzichte van elkaar.¹⁵ Helaas is de visie van Westermann in het dogmatische discours niet sterk gerecipieerd...

In de *neuere Formgeschichte* gaat het er niet meer zozeer om de hypothetische mondelinge, voor-tekstuele overlevering na te gaan, maar de lotgevallen van de tekst zelf. Het genre geeft informatie over de plaats van de tekst in de genreontwikkeling en over de positie die de tekst inneemt ten aanzien van genreafwijkingen.

De vraag naar het genre heeft zich sinds Westermann in twee richtingen verder ontwikkeld: voor de diachrone vraag en voor de synchrone vraag naar Bijbelteksten. In de exegetische praktijk lopen deze twee richtingen nogal eens door elkaar. Over het algemeen geldt dat waar de genrekritiek gebruikt wordt tot in de kleinste teksteenheden, de diachronie meer centraal staat. De tekst is door een redacteur samengebracht uit allerlei kleine, soms zeer verschillende genres. Waar de aandacht uitgaat naar syntactisch afgebakende perikopen, staat de vraag naar het genre veelal ten dienste van een synchrone benadering. Bijvoorbeeld: als Jes 7:1–14 beschouwd wordt als één profetenverhaal is de synchrone samenhang de hoofdfocus (met vragen naar de verhaalstructuur en de positie van de tekstinterne lezer daarin), maar als deze tekst beschouwd wordt als twee profetenverhalen, namelijk de verzen 1–9 en 10–17, staat veeleer de diachronie in de exegetische focus (met vragen naar de tekstgroei en de positie van de redacteur in het samenvoegen van de afzonderlijke elementen).

Naar mijn oordeel heeft de vraag naar het genre voor beide exegetische richtingen zijn waarde bewezen. De vraag zou derhalve niet moeten luiden of genre naast diachroon ook synchroon gebruik mag worden (of eventueel andersom), maar zou het moeten gaan om de volgorde waarin er gebruik van gemaakt wordt. Bij een opdelen in kleinere eenheden wordt Jes 7:10 tot het eerste contact tussen Jesaja en Achaz,¹⁶ maar dat is binnen de perikoop 7:1–17 juist niet het geval: de overbrenging van de woorden die de Heer Jesaja opdraagt tegen Achaz te spreken in de verzen 3b–9a wordt als ellips

¹⁵ Zie ook: A.L.H.M. van Wieringen, *Openbaring – Schrift – Traditie: een katholieke reactie op Cees Houtmans De Schrift wordt geschreven*, *NTT* 64 (2010) met name 222–223. *Confer* voor de protestante theologie in dezen ook: K. Barth, *Kirchliche Dogmatik* I/1 §4 Das Wort Gottes in seiner dreifachen Gestalt, München 1935²; *confer* voor de katholieke theologie in dezen eveneens: *Catechism of the Catholic Church*, part 1, section 1, chapter 2, article 3 Sacred Scripture, Citta del Vaticano 1993.

¹⁶ Aldus: M.A. Sweeney, *Isaiah 1–39* (The Forms of the Old Testament Literature 16), Grand Rapids 1996, 144.146.

voorondersteld bij de voortzetting van het contact in vers 10, mede aangeduid met behulp van het werkwoord *רָסַר* *voortzetten*.¹⁷ Daarom dient mijns inziens de synchrone vraag de diachrone vooraf te gaan.

Westermann doet dat in zekere zin ook. Hij stelt de synchrone kenmerken vast, alvorens hij de stap maakt naar de ook diachroon te analyseren teksten, zij het dat hij de genreontwikkelingen binnen het *Botenwort* reeds daarvóór diachroon heeft gepositioneerd.

Westermanns achterliggende idee is immers dat de profetie bestaat uit een verzameling van losse profetenspreuken. Westermann vermeldt deze visie als *Erkenntnis* voor zijn *Formgeschichte*.¹⁸ Deze formulering van Westermann versta ik als een aanduiding van een aanname, meer dan een bewezen stelling. Westermann stelt niet zozeer dat hij kan bewijzen dat de tekst een verzameling losse elementen is, maar presenteert deze visie als vooronderstelling. Juist deze aanname is met name door de synchrone exegeese onder druk komen te staan: omdat de tekst is overgeleverd in zijn *Endgestalt*, moet hij, minstens bij de afsluiting van de laatste redactie, betekenisvol geweest zijn voor de toenmalige tekstgebruikers.¹⁹ Maar in wezen betreft het hier een parallelle aanname, of, zo men wil, intuïtie, bovendien diachroon geformuleerd. Ook daarom is een zorgvuldige volgorde van synchronie en diachronie vereist: de tekstsyntaxische signalen bepalen dan de al dan niet aanwezige eenheid van een tekst, niet een veronderstelde (diachrone) auteur/redacteur of (synchrone) eindversie.

Overigens is het maar de vraag of de door Westermann geformuleerde vooronderstelling inderdaad noodzakelijk is voor zijn exegeese. De verschuiving van de buiten-tekstuele *Sitz im Leben* van de *ältere Formgeschichte* naar de tekstuele vormen van de *neuere Formgeschichte* opent juist het venster op de tekst en zijn structuur. De vraag of deze tekst een

¹⁷ Aldus: A.L.H.M. van Wieringen, *Assur and Babel against Jerusalem: the Reader-Oriented Position of Babel and Assur within the Framework of Isaiah 1–39*, in: A.L.H.M. van Wieringen, A. van der Woude (red.), ‘Enlarge the Site of Your Tent’: the City as Unifying Theme in Isaiah (OTS 58), Leiden 2011, met name 54–55.

¹⁸ Westermann, *Grundformen*, 57.

¹⁹ Confer ook: E. Talstra, *Oude en Nieuwe Lezers: Een inleiding in de methoden van uitleg van het Oude Testament*, Kampen 2002, 120.

kleine eenheid is (zoals gedacht bij losse profetenwoorden) of een grote (zoals uiteindelijk een heel Bijbelboek) is daarbij niet wezenlijk.²⁰

Nog één aspect moet bij de positionering van Westermanns studie genoemd worden: de vraag naar onheil en heil. De keuze voor het *prophetische Gerichtwort an Einzelne* als basisrealisatie van de *Botenwort* maakt profetie primair tot onheilspofetie.²¹ Het vraagstuk omtrent heils- en onheilspofetieën bestond reeds vóór Westermann, maar kreeg door zijn studie als het ware een bevestiging in literaire uitdrukkingsvormen. Nu lijkt dit onderscheid in heil en onheil wat genres betreft niet onbegrijpelijk te zijn. Het genre *twistgesprek* zal eerder een negatieve houding van de betrokkene(n) ten opzichte van de God van Israël blootleggen dan een positieve en daarmee een dito reactie van de kant van de Heer. Maar de indeling in onheil en heil als zodanig komt niet voort uit de profetische teksten, maar lijkt mij, mede gezien de keuze voor het woord *heil* (*salus*) in plaats van bijvoorbeeld *redding* (עֲשׂוּ), eerder voort te komen uit de christelijke dogmatiek. Echter, juist genre-aanduidingen geven de mogelijkheid om deze niet vruchtbare tweedeling te overstijgen. Negatieve en positieve zaken, desgewenst onheil en heil genaamd, kunnen in elk genre ter sprake komen. Een apart genre *prophetisches Heilswort* is daarom niet adequaat.

Discussiepunten rond het verschijnsel genre

De positionering van Westermanns studie geeft zicht op methodologische discussiepunten. Daarnaast spelen ook discussies rond het verschijnsel genre zelf, daar, ondanks de scherpte van Westermanns analyses en de doorwerking ervan in de exegese, er aan genrevaststelling verschillende problemen kunnen kleven.

De eerste is die van een cirkelredentie. Om een genre vast te stellen, moet je beschikken over de kenmerken van het desbetreffende genre. Deze kunnen echter alleen uit concrete gevallen gedistilleerd worden. Maar voor de

²⁰ Zie reeds: L. Alonso Schökel, *Estudios de Poética Hebrea*, Barcelona 1963, 321, met expliciete vermelding van Westermanns studie als basis voor synchroon tekstueel onderzoek.

²¹ Daarom publiceerde Westermann in 1987, negen jaar na zijn emeritaat in 1978, een studie over het *prophetisches Heilswort*: C. Westermann, *Prophetische Heilsworte im Alten Testament* (FRLANT 145), Göttingen 1987. Voor de Psalmen geschiedt de combinatie van lof en klacht in C. Westermann, *Lob und Klage in den Psalmen*, Göttingen 1977, dat als vijfde en wel uitgebreide druk verscheen van *Das Loben in den Psalmen*, Göttingen 1954 (1968⁴).

vaststelling of deze concrete gevallen tot het beoogde genre behoren, zou je juist al over de genreenmerken moeten beschikken.

Nu levert dit ‘gevaar’ geen problemen op voor hoofdgenre-aanduidingen; maar wanneer er allerlei subgenres vastgesteld moeten worden, is dit gevaar wel reëel.²² Op deze wijze dreigt zelfs een niet-tekstuele benadering te ontstaan uit een in oorsprong tekstuele benadering: van buiten de tekst wordt vastgelegd wat de tekst inhoudt. Een categorie als *lof* kan daarmee aspecten van een tekst aan het oog van de exegeet onttrekken, omdat de tekst (en zijn inhoud) reeds met een etiket vastgelegd is.

De receptie van het verschijnsel genre maakt voorts duidelijk dat de vraag welke tekstuele zaken tot genre gerekend kunnen worden, eveneens belangrijk is. Wanneer deze vraag niet helder beantwoord wordt, dreigt het gevaar dat elk tekstueel verschijnsel tot genre verklaard wordt. Ik wil hier drie zaken noemen die naar mijn oordeel niet onder genre vallen, maar soms wel als zodanig behandeld worden.²³

Allereerst, de twee teksttypen, zoals die in de literatuurwetenschappen onderscheiden worden, namelijk *narratie* en *discursie*, zijn geen genres. Binnen deze twee teksttypen kunnen zich vanzelfsprekend allerlei genres voordoen, maar narratie en discursie als zodanig zijn geen genre. Zij vormen daarentegen de twee syntactisch bepaalde tekstuele werelden. Hoewel het onderscheid in deze twee tekstuele werelden Westermann onbekend was, maken de door hem onderscheiden (sub)genres duidelijk dat deze tweedeling niet voor een genrebepaling in aanmerking komt. Zowel Westermanns GE als GV kunnen immers zowel onder de narratieve tekstuele wereld vallen als onder de discursieve.

Hetzelfde verhaal gaat op voor de indeling in proza en poëzie. Ook hier is Westermann een goede gids. Hij spreekt niet over dit onderscheid. Dit komt weliswaar mede omdat hij in zijn onderhavige studie de Psalmen, waarvoor allerlei subgenres te onderscheiden zijn, niet behandelt, maar vooral omdat onderdelen van de twee hoofdgenres die hij benoemt, zowel in proza als met behulp van (meer) poëtische vormgevingen gerealiseerd kunnen worden. Dit

²² Zie ook: J. Barton, *Form Criticism (OT)*, *ABD* 2 (1992) 840.

²³ Voor een goede beschrijving van de verhouding tussen syntax en genre en tussen semantiek en genre, zie reeds: Koch, *Formgeschichte*, derde verbesserte Auflage 1974, 304-314 en 327-330.

impliceert derhalve dat bijvoorbeeld het bicolon en de stofe geen genres zijn, maar een uitdrukkingwijzen van poëzie.²⁴

Evenmin dienen de stijlfiguren als genre aangeduid te worden. Het genre spreekwoord kan bijvoorbeeld zowel met behulp van het stijlfiguur parallelisme uitgedrukt worden (bijvoorbeeld Spr 14:3) als met behulp van het stijlfiguur antithese (bijvoorbeeld Spr 26:4–5). In Westermanns studie alsmede in zijn latere werken zullen stijlfiguren dan ook nooit tot genre verklaard worden.

Afrondend stel ik vast, dat de kleine monografie *Grundformen prophetischer Rede* van Claus Westermann niet alleen een cruciale tekst blijkt te zijn in de overgang van de *ältere Formgeschichte* naar de *neuere Formgeschichte*. Zij opent tevens het zicht op methodologische hoofditems, zoals de verhouding tussen diachronie en synchronie, en op systematisch-theologische kernthema's, zoals openbaring en Bijbel, die tot op de dag van vandaag actueel zijn en waaromtrent Westermanns visie nog steeds een goede probleembenadering aanbiedt.

Archibald L.H.M. van Wieringen, priester van het bisdom Haarlem-Amsterdam, is Universitair Hoofddocent Oude Testament aan de Tilburg School of Catholic Theology, A.L.H.M.vanWieringen@TilburgUniversity.edu.

²⁴ Zie het meest recent te onzent over de poëtische uitdrukkingwijzen: H. van Grol, *Een inleiding in de klassiek Hebreeuwse versbouw: Verkenningen in het grensgebied van versbouw en tekstsyntaxis* (Theologische perspectieven 11), Bergambacht 2015, met name 14–20 over de prosodische structuur.